

MAGYAR NYELVŐR

136. ÉVF.

*

2012. JANUÁR–MÁRCIUS

*

1. SZÁM

A közép-kelet-európai nyelvek szellemi rokonsága

A nyelvek szellemi rokonságát azok a szavak és kifejezések tanúsítják, amelyek hasonló szemléleti háttér (világkép) alapján keletkeztek. A világképet legmegbízhatóbban az egyes szavak eredete alapján rekonstruálhatjuk, ezért a kutatásban meghatározó szerepet játszik az etimológia. Érdemes egyes tárgyak, cselekvések, fogalmak vagy tulajdonságok nyelvi kifejezéseit egy nagyobb térség több nyelvén párhuzamosan kutatni, hiszen ennek az „egybevető etimológiának” az eredményei világítanak rá a szellemi rokonság gyökereire. A jövevény- és tükörszavak, amelyek általában meghatározott őrtenek be az átvevő vagy az utánzó nyelvben, bizonyos mértékig az átadó nyelvi világkép átvételét is eredményezik, hiszen így képesek a nyelvhasználatban meghonosodni.

A művelt köznyelvben a mindennapi kommunikáció során számtalan idegen (többségében latin vagy visszalatinosított) szót használunk, nem csupán szakkifejezésként, hanem mint a társalgási nyelv már évtizedek óta szervessé vált részeit is. Hányszor mondjuk, és halljuk, hogy valaki valamilyen dologban nem *kompetens*, híreket hallunk *autentikus* forrásból, és lehetne még a példákat sorolni. Ha ilyen szavakat és fordulatokat idegen nyelvi beszélőktől, esetleg idegen nyelvi környezetben hallunk, azonnal érezzük, hogy rokon civilizációs körben vagyunk. Újabban természetesen egyre több angol szó honosodik meg a köznyelvünkben. Egészen természetesnek tartjuk, ha manapság valaki nem tervről beszél, hanem *projektről*, akkor is, ha nem valami nagyobb szabású tervmunkáról, hanem a legmindennapibb dologról van szó, nem is beszélve a szakszókincs szűkebb köréből kilépő kifejezésekről, mint például *komputer* (amelynek nem teljes értékű megfelelője a magy. *számítógép*, ném. *Rechner*; hr. *računar*; *računalnik*) vagy *weekend*, amelynek a kissé erőltetett ném. *Wochenende* vagy magy. *hétvége* igyekszik megfelelni. A 20. század második felétől több angol kifejezés szolgált az európai nyelvek többségében sikeres tükörszó vagy résztükörszó mintájául is, amelyek a közép-kelet-európai nyelvekbe nagyrészt német közvetítéssel kerültek, mint a *légi híd* (*Luftbrücke* < *Airlift*), hr. *zračni most*; az *önkiszolgáló* (*Selbstbedienung* < *self-service*), hr. *samoposlug*, a *felhőkarcoló* (*Wolkenkratzer* < *skyscraper*), hr. *neboder* stb. Egyre szaporodnak azonban az olyan átvételek, jövevéyszavak, amelyeket vagy tartalmi (a bennük kifejeződő világkép sajátosságai következtében is), vagy formai okok miatt nehéz, sőt nem is érdemes az átvevő nyelvre lefordítani, például: *talkshow*, *long drink* és hasonlóak.

Azt a „szellemi” vagy inkább szemléletbeli rokonságot, amelynek a múltban két forrása, illetve közvetítő eleme volt: a latin és a német, a jövőben minden

valószínűség szerint az angol nyelvi elemek fogják meghatározni. Erre néhány példán kívül nem térek ki, mivel úgy vélem, hogy a nyelvi kölcsönhatások jelen állapotának és jövőbeni kilátásainak megértéséhez mindenképp a múlt ismeretére van szükség.

A „szellemi rokonság” kifejezést Hadrovics Lászlótól kölcsönöztem, aki 1989-ben terjedelmes tanulmányban, saját kutatási anyaga alapján foglalkozott a magyar nyelv kelet-közép-európai szellemi rokonságával. E rokonság jeleinek, sőt bizonyítékainak a következőkben a teljesen vagy lényegében hasonló világképpen alapuló szavakat és kifejezéseket tekintem.

Az európai, közelebről a közép-európai (vagy közép-kelet-európai) nyelvek szókincsében szinte lépten-nyomon tetten érhető mai „szellemi rokonság” azonban jóval korábbi és mélyebb gyökerű, mint azt az említett és hozzájuk hasonló példák dokumentálják. Ha a magyar nyelvet mint a kiterjedt rokonság egyik tagját nézzük, ez visszanyúlik a középkorra, amikor számtalan latin, germán és szláv szót vettünk át az eleink által eladdig ismeretlen vagy kevésbé ismert eszközök, tárgyak, intézmények, foglalkozások és elvont fogalmak megnevezésére is. Majd körülbelül a 14. századtól azt látjuk, hogy nyelvünk a maga szűkebb közép-kelet-európai környezetében átvevő nyelvből fokozatosan átadó nyelvvé vált; így a közvetlen szomszédainkkal való folyamatos érintkezés során sok magyar vagy magyar mintára alkotott, illetve magyar közvetítésű szó és kifejezés került a horvátba, a románba, a szlovákba, a szerbbe, a szlovénba is.

Úgy tűnik azonban, hogy az európai nyelvekben az 1990 utáni változások óta a tudományok maguk, valamint a tudományos kapcsolatok is újjáformálódnak, az egyes tudományágak művelői közötti eszmecsere intenzívebbé válnak. Ennek az átalakulásnak az eredményeként jöttek létre olyan kutatási területek, illetve diszciplínák, mint az europeisztika vagy eurológia. Az Európa-tudomány a kultúráról, a történelemről, a jogról, a gazdaságról és a nyelvekről való ismereteket öleli fel. Egyik ága az eurolingvisztika, amelynek tárgya a nemrég elhunyt Norbert Reiter tömör meghatározása szerint az európai nyelvek közös vonásainak kutatása (Hinrichs [ed.] 2010: 3). E kutatás lényege (Hinrichs szerint szíve [„Herzstück”), i. m. 7) az európai nyelvszövetség modellálása. Ezt a gondolatot – ha nem is pontosan ebben a megfogalmazásban – Hadrovics László már 1989-ben felvetette (Hadrovics 1989: 7–46).

A közép-kelet-európai nyelvek „szellemi rokonsága” – ha a legkorábbi érintkezések folyamán kialakult kölcsönhatás elemi szükséglet által előidézett eredményeitől most eltekintünk – a nemzeti megújulást megelőző korszaktól válik egyre kifejezettebbé, noha ezt a kort, amint Hadrovics László mondja, „nyelvi szempontból [...] más és más problémák jellemzik” (Hadrovics 1989: 20). Az egyes nyelvek és a kölcsönhatások mértékének különbözősége, valamint a politikai széttagoeltság következtében közép-kelet-európai nyelvi tudatról vagy világképről a 18. század harmadik harmadáig, a nemzeti mozgalmak kibontakozásának kezdetéig nem is beszélhetünk. A rokon célok érdekében megtett hasonló, sőt egymással szellemileg összefüggő lépések később, a közös cél: az anyanyelv megújítása folytán váltak érzékelhetővé, konkrét megnyilatkozásai és eredményei pedig kutathatókká, hiszen mindegyik 19. század eleji nemzeti mozgalom „megegyezik abban,

hogy egy egészen új, szókincsében korszerű, az európai műveltség igényeit minden tekintetben kielégítő, [...] nyelvjárások fölött álló irodalmi nyelvet akar minél előbb kialakítani” (Hadrovics i. h.). Azoknál a népeknél, amelyek nem rendelkeztek nemzeti önállósággal (pl. a szlovénok és a szlovákok), a nyelvért vívott harc egyúttal a nemzeti egység tudatosítását is szolgálta, az olyan nemzeteknél pedig, amelyek korábbi időkben önálló államként léteztek (csehek, horvátok, szerbek, magyarok), „a nemzeti nyelv fejlesztésével kapcsolatos újjáéledés egyúttal a politikai regenerálódás hatalmas mozgatója lesz” (Hadrovics i. h.). Mindehhez hozzá kell tennünk, hogy az egységes, szabályozott (standard) irodalmi nyelv tudatos kialakításának folyamatában a szépirodalom nyelvének kifejezőképesebbé, szebbé tétele együtt járt a különböző tudomány- és szakterületek anyanyelvi terminológiájának megalkotásával vagy újraalkotásával is. Ez a kor a terminológiai szótárak (korabeli kifejezéssel élve: műszótárak) keletkezésének a kora is. Térségünkben, ebben a bonyolult folyamatban különösképpen két idegen nyelv hatásával számolhatunk: a latin és a német befolyással. Az egyes szakterületek szókincsének kialakítására való törekvés hátterében a felvilágosodásnak az a közismert gondolata húzódik meg, hogy tudniillik széles társadalmi rétegek számára is hozzáférhetővé kell tenni legalábbis azokat az alapvető ismereteket, amelyek birtokában könnyebben el lehet igazodni egyebek mellett a közoktatás, a katonaság vagy a jog, sőt a természettudományok szakterületén is. Az említett célkitűzések – amint azt például a magyar, a cseh és a horvát nyelvújítási mozgalom is tanúsítja – bizonyos tekintetben – mindenekelőtt a latin visszaszorításával – mintegy „ellene dolgoztak” (az akkor még a maihoz képest viszonylag kezdetleges) nemzetközi információcserének, és erre joggal figyelmeztetett már 1810-ben a göttingeni történész, Arnold Heeren, aki szerint „Európa nem ok nélkül vett át tudományos kultúrájának művelésére egy közös nyelvet, ami minden olyan előny ellenére, amelyet az anyanyelv kiművelése eredményez, a tudományos nyelv elhanyagolása folytán számottevő veszteséggel járt” (idézi Keipert 2010: 640; az én fordításom, Ny. I.). Ez a kérdés a magyar, a cseh és a horvát nyelvújítókat is foglalkoztatta, sőt később lexikográfiai problémaként is jelentkezett.

Ha közös vagy nagyban hasonló nyelvi jelenségeket kutatunk bizonyos meghatározott kisebb vagy nagyobb területen, akkor lényegében az areális nyelvészet keretei között mozgunk. Mint köztudott, az areális klasszifikáció alapegysége a nyelvi area vagy a nyelvszövetség. A nyelvszövetség – az eddigi értelmezések szerint – azoknak a nyelveknek az együttesét jelenti, amelyeket ugyanazon vagy szomszédos területen beszélnek, amelyek számos, intenzív kapcsolatok során kialakult közös nyelvi jellemzővel rendelkeznek. Természetesen nem relevánsak azok a jegyek, amelyek az egyes nyelvekben véletlenszerűen alakultak ki, csupán azok, amelyekről bizonyítható, hogy kölcsönhatás eredményei. Ezért is hangsúlyozza Matasović, hogy azok a nyelvek, amelyek a szövetséget meghatározó közös jegyeikből néhányat esetleg el is veszítenek, azért a szövetség tagjai maradnak, hiszen nem tudhatjuk pontosan, mely közös jellemzőkkel rendelkeztek korábban. „A nyelvszövetségek tehát nem nyelvészek kigondolásai, hanem objektíve fennálló jelenségek” (Matasović 2001: 57), amelyeket történetileg is kutatnunk kell. A kérdéssel részletesen újabban Thomas Stolz foglalkozott (2010: 597–623).

Tanulmánya lényegében egy vázlatlistát közöl a nyelvészövetség-kutatás kritériumairól és a nyelvészövetség további kutatásokban figyelembe veendő „kötelező” jellemzőiről és a vitás pontokról. Ennek az elméleti kérdésnek az ismertetésébe jelen alkalommal nem bocsátkozom. Úgy vélem, hogy mindenfajta klasszifikáció csak konkrét nyelvi anyag alapján lehet hitelt érdemlő és érvényes, a nyelvészövestegeket alkotó egyes nyelvek jellemzőinek meghatározására pedig csak az érintett nyelveken legalábbis olvasni tudó, autentikus kutatók tehetnek kísérletet, tehát egy európai area elméleti megalapozása még rengeteg előmunkálatot kíván, és akkor még nem szóltunk az elméleti keret meghatározásának a problémáiról. Erre vonatkozóan ma is megszívlelendő Kornis Gyula figyelmeztetése, amely szerint „a leírás és a magyarázat kellő viszonya elengedhetetlen föltétele a tudomány fejlődésének. A tudományok fejlődését sokszor hátráltatta az a tévedés, hogy *a magyarázatra való törekvés megelőzte maguknak a magyarázandó tényeknek pontos elemzését és leírását*” (idézi Albert 2011: 10).

A „nyelvészövestegegyanús” jegyek a közép-kelet-európai nyelvekben évtizedek, sőt évszázadok során részint spontán szaporodtak, részint pedig – sokszor tudatosan – újabb közös vonások, szó- és kifejezésalkotási eljárások kialakulásához is vezettek. Többségük elsősorban az írott nyelvre jellemző, főként azokban a 18. század harmadik harmadától a 19. századnak csaknem a végéig tartó nyelvújítási mozgalmak törekvéseire, amelyek végül a standard irodalmi nyelvek kialakulásához vezettek. A közép-kelet-európai nyelvekben ugyanis elsősorban a szókincs, de bizonyos mértékig az alaktan és a mondatban területén is számos olyan jelenségre ismerhetünk, amelyek korábbi intenzív kapcsolatokon nyugvó közös nyelvi világrépen, sőt sokszor közös vagy hasonló nyelvi eszközök használatán alapulnak, illetve csak ezzel magyarázhatók. Ilyen módon az eurolingvisztika kutatásához több meggyőző nyelvi adattal járulhatnak hozzá, amennyiben konkrét példákban láttatják a különböző nyelvekben kifejeződő nyelvi világrépe rokonságát, esetenkénti különbözőségét és annak feltételezhető okait, valamint a nyelv rendszerének a szó- és kifejezéskélcölcönczésben betöltött szerepét. Mindebből kitűnik, hogy a szellemi rokonság kutatását bizonyos mértékig a tipológiánál szűkebb területre korlátozom, mivel a kevésbé vagy lassabban változó fonológiai, hangsúly- vagy más prozódiai jegyeket, amelyek a rokonság formálódását, alakulását kevésbé mutatják, mint a szavak vagy állandósult szókapcsolatok, nem vizsgálom.

Minden szóban felismerhető beszélőinek a világrépe alkotott képe: azok az asszociációk, amelyek egy-egy fogalom, cselekvés vagy tulajdonság nyelvi kifejezését meghatározzák, és amelyek a szóalkotásban, sőt sokszor idegen nyelvi átvételekben, közvetlen vagy közvetett utánzásokban is megfigyelhetők. A kutatók Humboldtól kezdve elfogadják, hogy minden nyelv egy sajátos világrépet („eine eigentümliche Ansicht der Welt”; idézi Telegdi 2006: 431) tartalmaz, így „a nyelv ráerölteti a használóira saját kategóriáit, struktúráit, és ily módon determinálja az emberi gondolkodást” (Bańcerowski 2006: 187). Minden nyelv tehát „saját módja szerint interpretálja az objektívan létező világrépet” így a világ nyelvi képe nem más, mint „azok által a nyelvhasználók által tapasztalt [...] valóság képe, akik hasonló tapasztalatokkal rendelkeznek” (Bańcerowski i. h.). Ez

a „ráerőltetés” azonban olykor nem jár sikerrel, azaz az átvevő vagy utánzó nyelv rendszere számára szokatlan kifejezések is létrejöhetnek.

Vegyünk a világkép általános szemléltetésére egy egyszerű példát, az ’ablak’ elnevezését. *Ablak* szavunk szláv eredetű, jelentése ’körülkerített nyílás’. Első adatunk a Jókai-kódexből való (1372/1448 k.; TESz.). Az újlatin és a legtöbb germán nyelv ’ablak’ jelentésű szava a hasonló szemléletet tükröző latin *fenestrára* megy vissza, amelynek jelentése ’Öffnung für Luft und Licht in der Wand’ (’falban levő nyílás a levegő és a fény számára’ [DudEt.]). Az ablak tulajdonképpeni funkciója, nevezetesen, hogy át lehet látni rajta, jut kifejezésre a horvát és szerb *prozor* szóban, amely elvonással jött létre a *prozrēti* ’átnéz, átlát vmin’ igéből. Vagy nézzünk meg egy elvont fogalmat is, például a *bűn* fogalmát. Nem célunk itt részletekbe bocsátkozni, hiszen csupán az Újszövetség görög nyelvű szövegében a bűn fogalmának kifejezésére (természetesen árnyalatnyi különbségekkel és konkrét szövegkörnyezettől függően) nyolc különböző szó is használatos. Elégdjünk meg a latin és a szláv szavak megemlítésével. A latinban leggyakrabban a *peccatum* és a *debitum* fordul elő. Az előbbi a ’megbotlik, eltéveszt; hibát követ el, vétkezik’ jelentésű *pecco* ige, valamint a **peccos* (**ped-cos*) ’einen Fehler am Fuß habend’; (’lábhibával rendelkező’) (Walde 1954) származéka; konkrét alapképzete a botlás, ebből alakult a hiba, fogyatékoság konkrét, illetve a hibázás és a vétkezés elvont jelentése; utóbbi jelentése pedig ’adósság, tartozás’, amelyhez hasonló képzetet tükröz a ném. *Schuld* is. Az előbbi kapcsán érdemes a Miatyánk szövegét is felidéznünk: „et dimitte nobis *debita nostra*, sicut et nos dimittimus *debitoribus nostris*” ’bocsásd meg *vétkeinket*, miképpen mi is megbocsátunk az ellenünk vétkezőknek’, tulajdonképpen ’engedd el tartozásainkat’; „und erlaß uns unsere *Schulden*, wie auch wir sie unseren Schuldern erlassen haben” (Mt 6:12). Érdekes a szláv *grěchъ*, amely a *gorēti* ’ég, éget’ jelentésű igében kifejezett képhez kapcsolódik, tehát feltehetően azon elkövetett cselekedetek hatását illeti ezzel a névvel, tulajdonképpen az égés, a tűz metaforájával, amelyek mintegy belső tűzként nem hagyják nyugton, „égetik” az elkövetőt (ezt az etimológiát nem minden kutató fogadja el, de többen lehetségesnek tartják (vö. Šanskij 1972, Gluhak 1993, Vasmer 1986). Az ugyancsak szláv (orosz) *вина* ’vétek, hiba’ szót Paul Horn az óind *gunāh*-ra vezeti vissza, amellyel rokon a szanszkrit *vināca* ’Verlorengehen, Vernichtung, Untergang’, valamint Kégl Sándor Goldzieher Ignácnak küldött rövid közlése szerint (wangfolyo.blogspot.com/2010/11/unde-malum.html) feltehetően a török *günah* is (Horn 1893, Hübschmann 1895; az óind és óperzsa adatokat Jeremiás Évának köszönöm). Ebben érdekes szemlélet mutatkozik meg, tudniillik nem az elkövetés, hanem a megsemmisülés, a nemlét képzete dominál, a bűn tehát ebben az értelmezésben negatív cselekvés, illetve *nem cselekvés*, ezzel kapcsolatban ismét a Bibliát idézhetjük: „Mert éheztem, és *nem* adtatok ennem, szomjaztam, és *nem* adtatok innom”; „Denn ich war hungrig, und ihr habt mir *nichts* zu essen gegeben” (Mt 25:42; az én kurziválásaim, Ny. I.). Ebben a tekintetben rokon szemléletet mutat a ném. *Schuld* is, de beleérthetjük azt is, hogy a *nem cselekvés* bűne magában hordozza büntetését is, és akkor már a *grěchъ* jelentéséhez is közeledünk. (Vasmer 1950–1958) nem fogadja el a *vina* Horn-féle eredeztetését, hanem egy óind *vēti* ’kerget, űz’ igére megy vissza, amelyből a *война* ’háború’

szót is származtatja. A *vina* enyhébb jelentését egyébként jól illusztrálja az ismert Krylov-mese, amelyben a szekeret egy hattyú, egy csuka és egy rák húzza, és így a szekér természetesen egy helyben marad: „Кто виноват из них, кто прав, судить не нам”). A bűn fogalmának megnevezésében – mint látjuk – többféle, de sok esetben közvetlenül vagy közvetve rokon szemlélet fejeződik ki: zavaros, nem helyénvaló dolog, olyasmi, ami (belülről) éget, nyugtalanít, adósság, tartozás és végül: valaminek a nem cselekvése, meg nem tévése.

Számos problémát vet fel több elvont fogalom nyelvi képének, illetve a nyelvi kép változásainak kutatásában – egyebek mellett például – a hazugság fogalmának tüzetesebb vizsgálata. Történeti-etimológiai szótárunk szerint szavunk ismeretlen eredetű. Első ízben a 12–13. században fordul elő, mégpedig személynévként: *Chozug*. Fehértói Katalin (2004) több alakváltozatát is felsorolja: *Hazug*, *Hozug*, *Hozugh*, *Chozug*, *Cozug*. A személynévi adatokból esetleg arra következtethetünk, hogy szavunkhoz a régiségben vagy még nem társult olyan megbélyegző jelentés, mint amilyennek mai tudatunk rögzíti, de természetesen az is lehetséges, hogy ragadványnévből alakult személynévvé. Alaposabban meg kellene vizsgálni. A német és a vele genetikailag rokon szláv ’hazugság’ jelentésű szavak (*Lüge*, or. *ложь*, h., sz. *laž*) eredete félreérthetetlenül utal a mögötte érzékelhető konkrét képzetre. A DudEt. szerint „das gemeingerm[anische] Wort [...] geht mit verwandten Wörtern im Baltoslav[ischen] auf die W[ur]z[el] **leugh-* ’lügen’ zurück, vgl. z.B. russ. *lož* ’Lüge’ zurück”. Rokon vele a már kiveszett germán **laugna-* ’Verborgenheit, Verheimlichung, Lüge’; ’homály, titok, hazugság’. Az eredeti szemléleti háttér feltehetően az elrejtettség, a homály, valaminek az elhallgatása lehetett. A szó aztán a magyarban is elterjedt. Érdemes itt – az elmondottak kapcsán, valamint az említett eredetinek feltételezett világképet is igazolandó – a magyar *átlátszó hazugság* kifejezésre is utalnunk. Ez a kifejezés az említett ’elrejtettség, titkosság’ jelentésének ellentétén alapul, és olyan állítást vagy közlést jelent, amelyről első hallásra nyilvánvaló, hogy hazugság. A szövegeken alapuló elemzés során természetesen a nyelvhasználat fejlődési folyamatában számtalan profil alakítható ki.

A nyelvek szóalkotásban, grammatikai szerkezetekben, frazeologizmusokban megmutatkozó „szellemi rokonságát” felfogásunk szerint mindenekelőtt szintén azok a nyelvi elemek, elsősorban szavak, terminus technicusok és állandósult szókapcsolatok dokumentálják a legmeggyőzőbben, amelyek mögött közös vagy sok tekintetben hasonló szemléleti háttér, azaz közös vagy hasonló világkép mutatható ki. Mint fentebb is említettük, Humboldt is hangsúlyozta, hogy „zwischen den Menschen und die Welt schiebt sich die Sprache und vermittelt ihm in einem ihr eigentümlichen System ein Bild dieser Welt, das für den Menschen die ihm fassbare Wirklichkeit darstellt” (’az ember és a világ közé belopakodik a nyelv és sajátos rendszerével közvetít egy képet erről a világról, amely az ember számára megfogható valóságot jeleníti meg’) (idézi: Öhman 1951: 34). Humboldt megállapításából témánkkal kapcsolatban itt az „in einem ihr eigentümlichen System” megállapítást emelem ki, amely arra a tényre világít rá, hogy a sokszor közös szemléleten alapuló kölcsönhatások eredményei nem csupán átvételekben, elemről elemre megfelelő utánzásokban, hanem az átvevő vagy utánzó nyelv saját

szemléletéhez alkalmazkodva is formálódnak. A nyelvek rendszeréből következően az eszközök, a szó- és kifejezésalkotási módok gyakran különbözőek, ez azonban a közös szemlélet, illetve kölcsönhatás tényét természetesen nem zárja ki. Például a *labdarúgás* szavunk forrása az angol *football*; közvetítő szerepet játszhatott azonban a német *Fußball* is. Szavunk – noha kétségtől jövevényszó – de tudatos szóalkotás eredménye, mivel nem csupán a játék tárgyát, hanem lényegét is kifejezi, tudniillik a labda *rúgását* emeli ki, míg az átadó vagy mintanyelv csak a játék eszközét nevezi meg. Ugyanez a szemléleti háttér a horvát *nogometnek* is. Az, hogy a magyar szó nem **láblabda*, a horvát pedig nem **nogolopta*, részben – mint láttuk – a szemléleti háttérrel, részben pedig az átvevő, utánzó nyelv rendszerének különbségével is magyarázható. Ez az úgynevezett szabad utánzás esete, amelyben – mint említettük – a minta kétségtelen, csupán a sajátos szemléletből fakadó nyelvi eszközök különbözőek. Előfordul, hogy a folyamatos, közvetlen kapcsolatban álló nyelvek olyan minták alapján alkotnak új tárgyat, eszközt vagy jelenséget megnevezésére saját kifejezéseket, amely minták pontos utánzását nyelvük grammatikai rendszere nem engedi meg. Ilyen esetekben ugyanazt a szemléletet saját nyelvi (grammatikai) lehetőségeiknek megfelelően fejezik ki. Jól megfigyelhetjük ezt számos, a németben összetett szóval kifejezett fogalom vagy tárgy nevének magyarra vagy horvatra való fordításában. Azokat a német összetételeket, amelyek első és második tagja is főnév, a magyar elemről elemre lefordítja, hiszen ennek morfológiai akadálya nincs, például: *Welterfolg* – *világsiker*; *Lebensgefahr* – *életveszély*, *Dampschiff* – *gőzhajó*, *Zahnarzt* – *fogorvos* stb. Ugyanezek a minták hatottak a megfelelő horvát (és más déli és nyugati szláv nyelvi) kifejezések létrejöttére is, az alaki különbség ismét az átvevő nyelv rendszeréből adódik: *Welterfolg* – *svjetski uspjeh*, *Lebensgefahr* – *opasnost po život*, *Zahnarzt* – *zubni liječnik*, *zubar* stb. A horvátban (és általában a szlávban) jelzős szerkezet, körülírás vagy képzett szó szerepel (részletesebben vö. Nyomárkay 1984). Ritkán fordul elő olyan eset, amelyben az anyanyelvi „Systemzwang” nem elég erős, illetve az átadó vagy mintanyelv még erősebb, így az átvevő (utánzó) nyelv az átadó vagy mintanyelv grammatikai szerkezetét is másolja annak ellenére, hogy az saját rendszerétől idegen. A horvátban érdekes korai adatunk van a magyar *szántóföld* fordítására: *orača zemlja*. A jelző szerkezet első tagja az *orati* ’szánt’ igéből képzett, a participium praesentis activi alakjához hasonló melléknév, a participiumtól csupán az különbözteti meg, hogy a képző nem a jelen idő, hanem a főnévi igenév tövéhez járul. Nyilvánvaló, hogy a korabeli (14–16. századi) beszélők érezték a magyar kifejezés előtagjának képzőjét, és ezt utánózták annak dacára, hogy a melléknévi igenév a magyarhoz hasonló széles körű jelentésben a horvátban nem volt használatos. Egészen a 19. század végéig elterjedtek voltak azonban a hasonló szerkezetek (német kompozitum: ige + főnév → magyar összetétel: participium + főnév → magyar mintára alkotott horvát (szlovák és cseh) participiumszerű melléknévvvel alkotott összetétel, például: *Bade-Arzt* → *fürdőorvos* → *kupaći liječnik*; *Sprungbrett* → *ugródeszka* → *skakača daska* stb. Itt mindjárt meg kell jegyeznünk, hogy később az ilyenfajta összetételeket idegenszerűnek érezték, és az egyes kifejezéseket (mint a példáinkban szereplőket is) átalakították, így végül mégis érvényesült az anyanyelv rendszerének kényszere,

így *kupaći liječnik* 'fürdőorvos' helyett *kupališni liječnik* 'tkp. fürdőhelyhez tartozó orvos', *skakaća daska* helyett *odskočna daska* 'tkp. elugrásra szolgáló deszka' vert gyökeret a nyelvhasználatban. E képzéstípus néhány képviselője azonban tartósan meghonosodott a nyelvhasználatban, így ma is *pisaći stol* 'íróasztal' (Schreibtisch), *pisaći stroj* 'írógép' (Schreibmaschine), *brijaći sapun* 'tkp. borotváló szappan' (Rasierseife), *spavaća kola* 'hálókosci' (újabbán inkább *kola za spavanje* 'tkp. alvásra szolgáló kocsi', prepozíciós szerkezettel) (Schlafwagen), *kupaći kostim* 'fürdőruha' (Badeanzug), *šivaća igla* 'varrótü' (Nähnadel) stb. A nyelvi kölcsönhatás olyan ritka formája ez, amelyben – mint láttuk – az átvevő nyelv a töle idegen és szokatlan szerkezetet is átveszi. Az ok valószínűleg a nyelvi ökonómiában is keresendő, ugyanis az említett és hozzájuk hasonló szerkezetek rövidebbek, mint az átvevő nyelv struktúrájának jobban megfelelő körülírás. Az egyszerűsítésre való törekvés másik érdekes megnyilvánulása, hogy egyes, főként újabb időben gyakori idegen, végső forrását tekintve angol vagy francia melléknevek honosító képző nélkül kerülnek át a horvátba (és a szerbbe is), például: *feš*, *hercig*, *snob*, *super*, *šik* stb., holott a szlávban „kötelező” lenne a képzővel történő morfológiai adaptáció, tehát a rendszer kényszere ismét nem érvényesül.

A technika fejlődése, a megjelenő új eszközök megnevezése gyakran mutat egyező vagy legalábbis nagymértékben hasonló világgépet. Érdekes példa erre – egyebek mellett – a *vonat* szavunk, amely 'vasúti szerelvény' jelentésben első ízben 1840-ből adatolható (TESz.). Ez a jelentése a német *Zug* mintájára alakult ki. Benne a húzás, vonás cselekvésének, illetve funkciójának képe dominál, hasonlóan a cseh és horvát *vlak*hoz, amelynek tövében szintén a 'húz, von' ige található. Mindkettő német mintát követ. (Megjegyzendő, hogy mind a német, mind a magyar szó konkrét cselekvés vagy történés jelentésben: 'húzás – Zug, vonal – Linie' korábban is használatos volt (pl. aki sokat iszik, és mohón, arra azt mondjuk, hogy *jó cúgja van*, és köztudott az is, hogy a huzatot korábban *légvonat*nak nevezték). Esetünkben tehát egy meglevő kifejezés volt jelentésénél, azaz a hozzá kapcsolódó szemléleti háttérnél fogva alkalmas az új technikai eszköz megnevezésére, és ez a jelentésbővülés játszódott le több nyelvben is. Az orosz és a szerb *voz* 'szekér, kocsi' konkrétabb képzetet, nevezetesen a vonatnak a szekérhez, a kocsihoz való alaki hasonlóságát ragadja ki. Az utóbbi mintája minden bizonnyal a francia *train* volt, amely a *traîner* ige származéka, végső forrása pedig az ugyancsak 'húz, von' jelentésű latin *trāho*. Ebben az esetben is jól látszik egyfelől a német → magyar, cseh, horvát / nyugati délszláv, másfelől a francia → orosz civilizációs és nyelvi hatás.

Van olyan eset is, amely arról tanúskodik, hogy olyan fogalmakat, amelyeket a klasszikus nyelvek, például a görög, egyes kifejezéseinek pontos és az eredeti világgépen alapuló árnyalt jelentését az európai nyelvek megegyező szemlélet alapján, ám nem teljes pontossággal adják vissza, ugyanis nem rendelkeznek olyan szóval, illetve grammatikai alakkal, amely az eredeti szemléleti háttérrel pontosan és félreérthetetlenül kifejezhetné. A fordítások így félreérthetők lehetnek, sőt tévútra is vezethetnek. Érdekes példa a Máté evangéliuma 5:48-ban (és a Bibliában több más helyen is) olvasható *tökéletes* jelző fordítása: „Ti azért legyetek *tökéletesek*,

mint ahogy mennyei Atyátok *tökéletes*”. A Hegyi beszédben elhangzó jézusi követelmény teljesíthetetlen, sőt – több bibliakutató véleménye szerint – ha az ember az isteni tökéletesség birtokában levőnek tartaná magát, az egyenesen istenkáromlás lenne. A tökéletesség tulajdonságát elért célként, befejezett állapotként értelmezve a latin *perfectus*, a szláv *сѣвршенъ* (orosz: *совершенный*, horvát és szerb: *savršen*), a román (a szlávból kölcsönzött) *desăvârșit*, a német *vollkommen* participium perfectummal fejezi ki. Velük szemben a görögben *τέλειος* szerepel. A görög szó (*τέλος* ’cél’) egy ’forog, forgat’ alapjelentésű ősi indoeurópai töre megy vissza, amely töből később az óind *cáratī*, *calatī* ’mozog, vándorol, hajt’, az általános jelentésű avesztai *čairatī* ’vmely tevékenységet folytat’, a latin *colonus*, a szláv *kolo* ’kerék’ is származik (vö. Pokorny 1959). A *τέλειος*-ban tehát a ’kész, befejezett, érett, felnőtt’ fogalomban nem a statikus állapot, hanem egy bizonyos cél felé tartó mozgás képzetének a szemléleti háttere a meghatározó, és ennek felel meg a grammatikai forma is: nem participium perfectum, hanem melléknév.

Az említett három példa egyrészt a szemléleti háttér, a világkép, másrészt az egyes szavak vagy kifejezések grammatikai megformálásának szerepét mutatja, a kölcsönhatások a leggyakoribb és egyben legősibb formájának oka azonban elsősorban a megváltozott életkörülményekből fakadó szükséglet. Köztudomású, hogy a magyarságnak a szlávokkal való érintkezése a 9. század végétől igen intenzív volt. Szláv jövevényszavaink részben a mindennapi élet, a földművelés, az állattenyésztés, bizonyos mesterségek, az egyházi és állami élet tárgy- és fogalomköréből valók. Ilyenek: *kalász*, *széna*, *rozs*, *málna*, *uborka*, *akó*; *megye*, *király*, *apát* stb. Előfordult azonban, hogy a magyarban (de adott esetben bármely más nyelvben is) olyan jelentés kifejezésére is idegen szó honosodott meg, amelyre megfelelő kifejezéssel az átvevő nyelv (konkrét példánkban a magyar) már rendelkezett. Így például a régi magyarban megvolt a *szövő* és a *verő*, mégis a szláv *takács* és *kovács* honosodott meg. Az effajta átvételeket szokás luxusjövevényszavaknak is nevezni. A szláv → magyar kölcsönhatás később, a 13. század végétől, a 14. század elejétől már inkább magyar → szláv irányúvá változott. Magyar horvát (és részben szerb) viszonylatban elsősorban a szakszókincs egyes csoportjait, például a jogi szakterminológiát érintette. Jó példa rá Werbőczy István Tripartitumának 1574-ben megjelent horvát fordítása vagy inkább adaptálása, amely Ivan Pergošić varasdi jegyző munkája. A horvát fordításban huszonkét olyan magyar szó szerepel, amelyek által jelölt fogalmakra a horvátban nem volt megfelelő kifejezés. Néhány példa: *banta* ’injuria’, *bantuvanik* ’impetitor, actor’, *biršag* ’poena’, *peruš* ’litigans, seu causans’ *valovanje* ’fassio, confessio’ stb. Közülük a *banta*, a *valovanje*, *valovati* ma is a művelt köznyelv passzív szókincsének a része. Különös figyelmet érdemel a *peruš*, amely a magyar *peres* átvétele. Ez a szó azért érdekes, mivel a visszakölcsönzés egyik klasszikus példáját is nyújtja. A magyar *perel* egy szláv *prěti* ’veszekedik’ ige átvétele, amely a magyarba, eredeti jelentését megtartva, *-l* képzővel illeszkedett be. Ebből elvonással jött létre a *per*; majd *-s* képzővel a *peres*, és jogi szakkifejezésként a *felperes* és az *alperes*. A horvát ebben a jelentésben, de korábbi, a nyíltabbá válás tendenciáját megelőző alakban kölcsönözte vissza és fordította le a magyar terminusokat: *gornji peruš*

'felperes', *do(l)nji peruš* 'alperes'. Előfordul, hogy latin szó a magyarba beilleszkedett alakban kerül át terminusként a horvátba, mint például a *juss* 'Recht, Anrecht; Rechtswissenschaft'. Pergošić fordításában a Decretom (Tripartitum) I. rész XXIII. cikkelyének címe: *Kaie kraliev ivs ili pravicza...* 'Mi a királyi juss vagy jog...' (a latin eredetiben *jus regium*). A címben szereplő idegen szó jelentését meg is magyarázza: *ili pravica* ('vagy jog'). A horvát és a szerb nyelv magyar jövevényszavait részletesen Hadrovics László dolgozta fel (Hadrovics 1985).

A magyar hatás intenzívebben később a horvát nyelvújítás korában, a 18. század végétől a 19. század harmadik harmadáig terjedő időszakban mutatkozott meg, kiterjedve a szókincs és a szakszókincs több (jogi, oktatási, grammatikai, katonai stb.) területére is. A nyelvújítási mozgalmak sok közös vonást és közvetlen kapcsolatot is mutatnak Közép-Európában. Mind a cseh, mind a magyar és a horvát nyelvújítási mozgalom elsősorban az anyanyelv fejlesztését, kifejezőképességének gazdagítását és az idegen elemektől való megtisztítását tűzte ki céljául. A nyelvújítási mozgalom német nyelvterületről kiindulva terjedt tovább kelet felé, mindenekelőtt cseh, magyar és horvát területre. Az említett három országban (és nyelvben) a nyelvújítási mozgalmak elméleti gyökere, de főképpen eredményei és módszerei sok közös vonást mutatnak. Magyar–cseh viszonylatban alaposan feldolgozta a kérdést Henrik Becker (1948), aki a nyelvújítást a magas kultúra nyelvszövetségeihez, különösképpen az európai nyelvszövetséghez való csatlakozásként értelmezi („Eintritt neuer Sprachen in die Sprachbünde der Hochkultur, besonders in den europäischen Sprachbund” [‘új nyelvek belépése a magas kultúra nyelvszövetségeibe, különösképpen az európai nyelvszövetségbe’]) (Becker 1948: 9). Ezt a terminust a korábbi, egyoldalúnak minősített összehasonlító kutatások ellenpólusának tartja, hangsúlyozva, hogy eddig jórészt azokat a jelenségeket kutatták, amelyek az egyes népeket és nyelveket egymástól elválasztják, holott igazán fontos és kíváncsú a közös, illetve az egymáshoz való kulturális közeledés jelenségeinek bemutatása lenne. („Warum ha man denn auch bisher den verwandschaftlichen Sprachvergleich so einseitig bevorzugt, der nur erzählt, wie die Völker sich trennen? Müssen wir nicht geradezu nunmehr den kulturellen Sprachvergleich fördern, der uns berichtet, wie fernste Völker einander nahekommen?” [Becker i. h.].)

Az európai nyelvek sok szempontból hasonló világképének közismert szemléletes bizonyosságai – egyebek mellett – azok a tükörszókapcsolatok is, amelyek végső soron latin eredetűek, de a hivatalos és a köznyelvben való elterjedésükben közvetítő szerepet a német játszott. Néhány példa a hivatali nyelvhasználatból: *supra dictus, supra nominatus* – *obenerwähnt, obengenannt* – *fent említett, fent nevezett* (régebben: *fenn megmondattott, fellyebb említett*) – (h., sz.) *gore spomenuti; subscriptus* – *der/die Unterzeichnete* – *alulírott* – (szlk.) *podpisanyj*, (h., sz.) *potpisani*. Hasonlóak a mindennapi közlésben is előforduló szókapcsolatok, például: *vminek az alapján* ~ *auf Grund einer Sache* ~ ol. *in base a qualche cosa* ~ h. *na osnovu, temelju nečega*; *ebben az értelemben* ~ *in diesem Sinne* ~ cs. *v tom smislu* ~ h., sz. *u tom smislu*; *vminek a folyamán* ~ *im Laufe* ~ fr. *au course de* ~ ol. *nel corso di* ~ h. *u tijeku čega* stb. Ugyancsak számos állandósult

szókapcsolat jött létre közvetlen német nyelvi hatásra is, például: *die Prüfung ablegen* ~ *letenni a vizsgát* ~ h., sz. *položiti ispit*; *den Brief mit Marke versehen* ~ *a levelet bélyeggel ellátni* ~ h. *providjeti pismo markom*; *das geht nicht* ~ *ez nem megy* ~ h. *to ne ide* (vö. Balázs 1983: 97–102).

Egész Európa nyelveire, így a közép-európai nyelvekre is – mint említettük – évszázadokon át legátfogóbb és legtartósabb hatással a latin volt. „Aklasszikus latin alkotta (többé vagy kevésbé) a későbbi korszakok beszélőinek és íróinak kultúrkompetenciáját, s ebben a tekintetben elesik a román [neolatin, Ny. I.] nyelvekre való korlátozás, hiszen e kompetencia birtokában vannak a lengyel, magyar, svéd vagy német beszélők, tehát a különböző eredetű, de közös kultúr-történettel rendelkező nyelvtérület” (Schmitt 2010: 138; az én fordításom, Ny. I.). Már Curtius kiemelte, hogy az európai kultúra történetében a latin két óriási feladatot oldott meg: megeremtette a középkor könyvirodalmát, így „könyvképessé” tette az addig jobbra szóbeli használathoz szokott anyanyelveket (idézi Schmitt 2010: 139). Több kutató hiányolja, hogy míg a középkori latin nemzeteként nagyszabású feldolgozásokkal rendelkezik, ám nincsenek olyan monográfiák, amelyek szisztematikusan bemutatnák a latin újabb kori hatását, recepcióját azokban a tudományágakban, amelyek kialakulásában és fejlődésében meghatározó szerepet játszott, így a természettudományok, a teológia, a filozófia, a közgazdaságtan stb. területén, az újlatin és a nem újlatin nyelvekben egyaránt. A latinnak nemzetek feletti kommunikációs eszközzé válásában általában három szakaszt szokás megkülönböztetni. Az első, körülbelül 1700-ig tartó szakaszt a latin abszolút elsőbbsége jellemezte, a 18. század folyamán relatív használati egyenrangúság figyelhető meg a latin és az egyes európai nyelvek között, míg végül a 19. és a 20. században a kommunikációban, az oktatásban és a kutatásban is az anyanyelv került előtérbe. (Lásd Arnold Heeren fentebb már idézett aggodalmát.)

Miközben ugyanis tudomány fejlődésével már a 18. század végétől fokozottan érződött egy közös kommunikációs eszköz megeremtésének vagy inkább megtartásának a szükségessége, éppen a kultúra demokratizálása, minél szélesebb rétegek számára hozzáférhetővé tételének igénye hívta életre az európai nyelvújítási mozgalmakat, és így egyfelől a közös európai civilizációs szükséglet, másfelől pedig a nyelv tisztaságát első renden szem előtt tartó nemzeti nyelvújítási mozgalmak céljai – mint említettük is – bizonyos fokig keresztetkér egymást.

Úgy vélem, ennek a korszaknak, a mozgalmak vitathatatlan és az egyes anyanyelvek további fejlődésére döntő hatást gyakorló eredményeit ebben az összefüggésben is érdemes volna kutatni, ugyanis nem vitás, hogy mind a magyar, mind a horvát és a cseh nyelv is (hogy csak a legközelebbi szellemi rokonainkat említsük) mai kifejezésbeli gazdagságát, árnyaltságát, valamint azt a képességét, hogy a közép-európai nyelvújítási nyelvrokonság korunkban zajló formálódásában részt legyen képes venni, nagyrészt az említett nyelvújítási mozgalmaknak köszönheti.

SZAKIRODALOM

- Albert Sándor 2011. „A fővényre épített ház”. *A fordításelméletek tudomány- és nyelvfilozófiai alapjai*. Áron Kiadó, Budapest.
- Balázs János 1983. Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és főbb eredményei. In: Balázs János (szerk.): *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bañcerowski Janusz 2006. A világ nyelvi, tudományos és kultúrképe mint a második valóság komponensei. *Magyar Nyelvőr* 103: 187–97.
- Becker, Henrik 1948. *Zwei Sprachanschlüsse*. Die Humboldt Bücherei Gerhard Mindt.
- Biblia. 2007. Magyarázó jegyzetekkel. Kiadja a magyar Bibliatársulat megbízásából a Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója. Budapest.
- DudEt. = *Duden Etymologie Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache*. Bearbeitet von Günther Drosdowski, Paul Grebe und weiteren Mitarbeitern der Dudenradktion. Bibliographisches Institut, Mannheim, 1963.
- Hinrichs, Uwe (Hrsg.) 2010. *Handbuch der Eurolinguistik*. Harrasowitz Verlag, Wiesbaden.
- Fehértói Katalin 2004. *Árpád-kori személynévtár 1000–1031*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gluhak, Alemko 1993. *Hrvatski etimološki rječnik*. August Cesarec, Zagreb.
- Hadrovics László 1985. *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Heeren, Arnold 1810. Über die Mittel zur Erhaltung der Nationalität besiegtter Völker.
- Horn, Paul 1893. *Grundriss der neupersischen Etymologie*. K. J. Trübner Verlag, Strassburg.
- Hübschmann, Heinrich 1895. *Persische Studien. Beiträge zu Horn's Grundriss der neupersischen Etymologie*. Verlag von Karl J. Trübner, Strassburg.
- Keipert, Helmut 2010. Die lexikalischen Europäismen auf lateinisch-griechischer Grundlage. In: Hinrichs, Uwe (Hrsg.) *Handbuch der Eurolinguistik*. Harrasowitz Verlag, Wiesbaden.
- Matasović, Ranko 2001. *Uvod u poredbenu lingvistiku*. Matica hrvatska, Zagreb.
- Nyomárkay, István 1984. *Strane riječi u hrvatskosrpskom/srpskohrvatskom jeziku*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Pokorny, Julius 1959. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch I*. Francke Verlag, Bern und München.
- Schmitt, Christian 2010. Die Bedeutung des Lateins für die sprachliche Europäisierung. In: Hinrichs, Uwe (Hrsg.): *Handbuch der Eurolinguistik*. Harrasowitz Verlag, Wiesbaden, 137–71.
- Stolz, Thomas 2010. Sprachbund Europa – probleme und Möglichkeiten. In: Hinrichs, Uwe (Hrsg.): *Handbuch der Eurolinguistik*. Harrasowitz Verlag, Wiesbaden, 397–425.
- Šanskij, H. M. 1972. *Етимологический словарь русского языка Том I Выпуск 4* Издательство Московского Университета.
- Telegdi, Zsigmond 2006. *Zsigmond Telegdi Opera Omnia I*. Edited by Éva M. Jeremiás. The Avicenna Institute of Middle Eastern Studies Piliscsaba. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Vasmer, Max 1950–1958. *Russisches etymologisches Wörterbuch*. Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg.
- Walde, Alois 1954. *Lateinisches etymologisches Wörterbuch 3*. Neubearbeitete Auflage von J. B. Hofmann Carl. Winter Universitätsverlag, Heidelberg.

Nyomárkay István

akadémikus

ELTE BTK

Szláv és Balti Filológiai Intézet

SUMMARY

*Nyomárkay, István***Spiritual relationships of Eastern Central European languages**

Spiritual relationships across languages are witnessed by words and expressions of those languages that reveal a similar conceptual background or world view. The most reliable way of reconstructing a particular world view is based on the origin of individual words; hence this study assigns a definitive role to etymology. It is worth studying linguistic expressions of certain objects, activities, notions or attributes in parallel in several languages of a larger linguistic area: results of such a “contrastive etymology” may highlight spiritual relationships across languages. Loanwords and calques carry along the world view of the donor language to a certain extent as this is the way they can be adopted by the borrowing language at all.

Keywords: Eastern Central European languages, linguistic world view, etymology, calques, linguistic system